

ΜΑΡΙΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ*

ΤΑ ΠΑΘΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΣΤΩΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΓΑΛΗΝΟ

Ο πολυγραφότατος ιατρός του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα Γαληνός από την Πέργαμο (129-211-217¹) επιθυμούσε να θεωρείται τόσο φιλόσοφος όσο ιατρός. Κατά τον Αθήναιο², εξέδωσε ισάριθμες φιλοσοφικές και ιατρικές πραγματείες στο σύνολο ώστε ξεπέρασε όλους τους παλαιότερους που ασχολήθηκαν με τα θέματα αυτά (και φιλοσόφους και ιατρούς). Από τον Ευσέβιο Καισαρείας (265-340)³, που έζησε λίγες μόνο δεκαετίες μετά τον Γαληνό, χαρακτηρίζεται ισάξιος προς τους φιλοσόφους Αριστοτέλη και Θεόφραστο. Μερικοί μάλιστα υποκλίνονται στις γνώσεις του. Το λεξικό του Σουΐδα εξάλλου αναφέρει ότι ο Γαληνός είναι πασίγνωστος λόγω των ιατρικών, φιλοσοφικών, ρητορικών και γραμματικών πραγματειών του και ότι ως εκ τούτου κρίνεται πως δεν είναι απαραίτητο να γίνει αναφορά σε αυτές⁴. Προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσον ο Γαληνός ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία, αρκεί να γίνει αναδρομή στον κατάλογο των έργων του, όπως καταγράφεται στην πραγματεία, *Περί τῶν ἰδίων βιβλίων*⁵. Αλλά και το έργο του *Ὅτι ὁ ἀριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος* δηλώνει την πεποίθησή του για τη σπουδαιότητα της φιλοσοφίας ως άσκησης της λογικής θεωρίας πριν από την άσκηση της ιατρικής τέχνης, δηλαδή ως προϋπόθεσης για τη σωστή διάγνωση και άρα για τη χορήγηση της κατάλληλης θεραπευτικής αγωγής, που κατά τον Ιπποκράτη αλλά και κατά τον Γαληνό⁶ αποβαίνει παράγων

* Η Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη είναι Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

1. V. Boudon-Millot, (2000: 440-466).

2. Αθήναιοι, *Δειπνοσοφισταί*, I, 2, 30-32: «...ιερὸς (30) τὴν τέχνην καὶ κατὰ τὰ ἡῆτη, τῶν Ἀκαδημαϊκῶν λόγων οὐ παρέργως ἀπτόμενος, Γαληνὸς τε ὁ Περγαμηνός, δς τσαυτ' ἐκδέδωκε συγγράμματα φιλοσοφὰ τε καὶ ἰατρικὰ ὡς πάντας ὑπερβαλεῖν τοὺς πρό αὐτοῦ, καὶ κατὰ τὴν ἐρμηνεῖαν οὐδενὸς ὦν τῶν ἀρχαίων ἀδυνατώτερος».

3. Ευσεβίου Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 5, 28, 14, 6: «Ἀριστοτέλης δὲ καὶ (5) Θεόφραστος θαυμάζονται. Γαληνὸς γάρ ἴσως ὑπὸ τινῶν καὶ προσκυνεῖται».

4. *Λεξικό Σουΐδα*, σ. 243.

5. V. Boudon-Millot, (2000: 440-466).

6. Π6. Γαληνού, *Ὅτι ὁ ἀριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος*, 54, 7-8: «Ἰπποκράτει μὲν εἴρηται προτρέποντι τὴν λογικὴν ἡμᾶς ἐξασκεῖν θεωρίαν».

καθοριστικής σημασίας για την ίαση του ασθενούς. Στην ίδια πραγματεία μάλιστα, η αναφορά του Γαληνού στις αρετές του ιατρού: «σωφροσύνης οὖν φίλος ὡσπερ γε καὶ ἀληθείας ἑταῖρος ὃ γ' ἀληθῆς ἰατρός ἐξεύρηται»⁷, παραπέμπει σαφώς στις αρετές του φιλοσόφου κατὰ τον Πλάτωνα, ὅπως αυτές περιγράφονται στην *Πολιτεία*⁸. Πολλά ἀπὸ τα φιλοσοφικά ἔργα του Γαληνού ἔχουν χαθεῖ, ἐνῶ τα περισσότερα ἀπὸ ἐκείνα που ἔχουν διασωθεῖ εὐρίσκονται, ὡς ἐπὶ το πλείστον, σε ἀποσπασματική μορφή⁹.

Ἡ φιλοσοφική διατριβή του Γαληνού, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων*¹⁰, ἀναφέρεται στο περιεχόμενο της πραγματείας του Στωϊκοῦ Χρύσιππου *Περὶ παθῶν*¹¹, ἐκτεταμένης σε τέσσερα βιβλία, ἡ ὁποία παρὰ τις δυσκολίες κατανόησης, που συχνὰ ἐμφανίζει το κείμενο του Γαληνού¹², ὁσάκις αὐτὸ ἀναφέρεται στην ἀνωτέρω πραγματεία, λόγω της γνωστής γλωσσικῆς δυσκολίας που παρουσιάζουν τα κείμενα του Χρύσιππου¹³, θα μας ἦταν ἀγνωστή, χωρὶς τις συνεχεῖς ἀναφορές τοῦ ἰατροῦ σ' αὐτήν. Ἡ ἐν λόγω πραγματεία (καὶ ὄχι μόνο) θα ἀποτελέσει το ἐναυσμα της παρούσας μελέτης ἡ ὁποία θα ἐξετάσει το ζήτημα των παθῶν της ψυχῆς κατὰ τους Στωϊκοὺς καὶ τον Γαληνό, με ἐμφάση στην περὶ παθῶν θεωρία του.

Περὶ των παθῶν της ψυχῆς κατὰ τους Στωϊκοὺς καὶ τον Γαληνό

Το κεντρικὸ ζήτημα της πραγματείας *ΠΠΠΔ* ἀφορὰ στη θέση του ηγεμονικοῦ μέσα στο ἀνθρώπινο σῶμα¹⁴. Διὰ της πειραματικῆς οδοῦ, δηλαδή με ἀνατομῆς καὶ ἐρευνα στα σῶματα των ζῶων καὶ των ἀνθρώπων, ο Γαληνὸς τεκμηριώνει πλέον ἐπιστημονικά πως ἡ θέση του ηγεμονικοῦ μέρους (δηλαδή της κινητήριας δύναμης του ἀνθρώπινου οργανισμοῦ), βρίσκεται στον ἐγκέφαλο. Απομένει ὅμως, καὶ ἡ θεωρητικὴ τεκμηρίωση ἢ διαλεκτικὴ, ὅπως την ἀποκαλεῖ ο Γαληνός. Στην περίπτωση αὐτὴ ο Γαληνός ἀναφέρει ὅτι εἶναι λανθασμένο να θεωρεῖται πως ἡ καρδιά βρίσκεται στο κέντρο του σώματος, ὅπως υποστηρίζει ο Ἀριστοτέλης, διότι ἀποδεδειγμένα βρίσκεται λίγο ἐκκεντρα.

7. Π6. Γαληνού, *ἐνθ' ἀν.*, 59, 10-11.

8. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 487 a 3-5: «... φίλος τε καὶ συγγενῆς ἀληθείας, δικαιοσύνης, ἀνδρείας, σωφροσύνης».

9. V. Boudon-Millot, σσ. (2000: 457 κ. ἐξ.).

10. Γαληνού, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος ἀρεσκόντων*, (ἐφεξῆς: *ΠΠΠΔ*) Ph. De Lacy, *Galen De placitis Hippocratis et Platonis*, ed. Ph. de Lacy, Berlin (CMG V 4, 1, 2), 1978-1984.

11. Γαληνού, *De locis affectis*, III, 1, K. VIII, 138 (= S. V. F., III, 467): «Χρύσιππος ὁ φιλόσοφος ἔγραψεν περὶ τῶν παθῶν ἐν μὲν τῷ θεραπευτικῶν βιβλίον, οὐ μάλιστα χρῆζομεν εἰς τὴν ἴασιν αὐτῶν, ἕτερα δὲ τρία λογικὰς ἔχοντα ζητήσεις». Π6. T. Tielman, (:2003, 140 καὶ σημ. 1 στην ἴδια σ.)

12. Σχετικὰ πρὸς το πρῶτο βιβλίον της διατριβῆς του Γαληνού ἀλλὰ καὶ για την πιθανὴ ὑπαρξη καὶ δέκατου βιβλίου της, π6. Ph. de Lacy, *Galen* (:1981(2), σσ. 45 κ. ἐξ.).

13. Π6. Πλουτάρχου, *Περὶ στωϊκῶν ἐναντιωμάτων*, 28, 1047, B: «(Ὁ Χρύσιππος) ἀσαφείας καὶ ἐλλείψεις καὶ νῆ Δία, σολοικισμούς, ἐφ' οἷς ἄλλοι αἰσχυρθεῖσαν οὐκ ὀλίγου». Σχετικὰ με τα προβλήματα που παρουσιάζουν οἱ ἀναφορές του Γαληνού στα κείμενα του Χρύσιππου καὶ οἱ δυσκολίες κατανόησης που ἀναφύονται ἀπὸ τη δυσνόητη γλώσσα του στωϊκοῦ φιλοσόφου, π6. Ph. de Lacy (σ. 57).

14. Ph. de Lacy, (:1966, σσ. 259-266 (σ. 262)).

Πράγματι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η καρδιά βρίσκεται στο κέντρο του σώματος και κατέχει τη συγκεκριμένη τιμητική θέση στο σώμα ως ρυθμιστής (η καρδιά) των λειτουργιών του¹⁵. Το λάθος συμβαίνει, κατά τον Γαληνό, διότι θεωρητικά και μόνο γίνεται προσπάθεια να τεκμηριωθούν οι λειτουργίες του οργάνου της καρδιάς. Διότι τι σημασία έχει η τοποθέτηση του οργάνου για τη λειτουργία του; (η τιμητική θέση για παράδειγμα). Όμως, το θέμα και η συζήτηση περί της έδρας της συνεχίστηκε και πολύ αργότερα, μετά τον Αριστοτέλη και τους Στωικούς της Αθήνας και από άλλους φιλοσόφους πριν τον Γαληνό, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως συμβαίνει με τον Σενέκα, στην 121 επιστολή του *Προς Λουκίλιο*: «Τι είναι όμως έλλογη ψυχή, ποια η έδρα της, τι λογής είναι και ποια η προέλευσή της, δεν γνωρίζουμε»¹⁶. Κατά συνέπεια και η διαλεκτική τεκμηρίωση είναι προβληματική διότι καταλήγει σε ένα συμπέρασμα από μία σειρά μη αληθών προκειμένων, σχετικά με μία λειτουργία η οποία δεν υποστηρίζεται από αυτές τις προκειμένες, καθότι συμβαίνει να είναι μη αληθείς. Όπως ο Γαληνός επισημαίνει, μάλλον ειρωνικά, ως προς την πραγματεία του Χρύσιππου, καθένα από τα τέσσερα βιβλία της ομώνυμης πραγματείας του, είναι διπλάσιο σε έκταση, συγκρινόμενο προς τα δικά του επί του συγκεκριμένου θέματος¹⁷. Γνωρίζουμε πως η πραγματεία *Περί τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά του έργα¹⁸, καθόσον σ' αυτό προβαίνει, ως επί το πλείστον, στη σύγκριση, στην τεκμηρίωση και στην ανάλυση, πλατωνικών, ιπποκρατικών και αριστοτελικών θεωριών, ενώ συγχρόνως άλλοτε αντλεί επιχειρήματα από τις θεωρίες των Στωικών, και ιδιαίτερα του Χρύσιππου¹⁹, ως προς τα πάθη της ψυχής, προκειμένου συχνά να τις αμφισβητήσει και άλλοτε, ενδεχομένως ασυνείδητα, να τις ενστερνιστεί²⁰. Και ο ίδιος εδώ επικεντρώνεται σε θέματα σχετικά προς την ψυχή, προς τα μέρη της και προς τις λειτουργίες των. Τα μέρη αυτά τα τοποθετεί σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος²¹, ενώ εκθέτει, ασκώντας συγχρόνως κριτική επ' αυτών, θεωρίες

15. *Περί ζώων μορίων*, 3.4, 665b 18-20.

16. §§ 11-12.

17. Γαληνού, *IIIΠΔ*, Βιβλ. 5, 6, (459-460): «... έγραψε Χρύσιππος. τετάρων γάρ βιβλίων οὕτω μεγάλων αὐτῷ γεγραμμένων ὡσθ' ἕκαστον εἶναι διπλάσιον τῶν ἡμετέρων ...». Πβ. επίσης Galenus, *De locis affectis*, III, 1, K. VIII, 138 (=S.V.F., III, 457).

18. Και ο ίδιος ο Γαληνός φαίνεται ότι τη θεωρεί πολύ σημαντική αφού, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, επανειλημμένως επανέρχεται, διορθώνει και εμπλουτίζει το κείμενό της.

19. Ο Γαληνός αναφερόμενος στον Χρύσιππο γράφει ότι κοσμεῖ την πόλη των Σόλων με τη γέννησή του, όπως ο Αριστοτέλης την πόλη των Σταγείρων, πβ. *Προτρεπτικός ἐπὶ ἰατρικὴν*, 7, K, I, 14. (Texte établi et traduit par V. Boudon-Millot, Galien, *Exhortation à l'étude de la médecine-Art médical*, Paris, Les Belles Lettres, 2002). Πβ. P. Manuli, (1992 : 365-375 (367).

20. Πβ. P. Moraux (1985 : 163-164). Πβ. P. Manuli (1992 : 368).

21. Πβ. επίσης, *Περί κινουμένων διαπλάσεως*, 701, 11-14 K. Galen, *De foetuum formatione*, hrsg., übers. U. erl. V. F. Nickel, *CMG*, V, 4, 1, 1: «τὸ σῶμα σύμπαν ἐν ὅλῳ τῷ βίῳ διοικεῖσθαι τρισὶν ἀρχαῖς αὐτὸ κινήσεων, τῆς τ' ἐξ ἐγκεφάλου διὰ νεύρων καὶ μυῶν, καὶ τῆς καρδίας δι' ἀρτηρίων, καὶ τῆς ἐξ ἥπατος διὰ φλεβῶν» καὶ 701, 15: «ἐν πολλαῖς πραγματεῖαις ἐδήλωσα ... περὶ τῶν τῆς ψυχῆς εἰδῶν ...».

σχετικές προς τις ψυχικές δυνάμεις, που είναι συυφασμένες προς τη ζωή των ζώντων οργανισμών, και που εκδηλώνονται ως διάφορες ζωτικές ενέργειες και αντιδράσεις. Τα ζητήματα αυτά απασχόλησαν κατ' εξοχήν ανά τους αιώνες τον φιλοσοφικό στοχασμό, επειδή σχετίζονται προς την αναπαραγωγή, την τροφή, την ανάπτυξη, τις νοητικές διεργασίες. Πρόκειται σαφώς περί των ενεργειών εκείνων που εκφράζονται δια των αισθήσεων, των συγκινήσεων (των παθών) και δια της λογικής²². Στην εν λόγω πραγματεία ο Γαληνός αναφέρεται στην πλατωνική θεωρία περί διαιρέσεως της ψυχής σε τρία μέρη και τεκμηριώνει την δική του σύμφωνη θέση, αντλώντας το υλικό του από τους πλατωνικούς διαλόγους²³, ενώ αναφέρεται και στην αριστοτελική θεωρία περί της ενότητας της ψυχής που όμως, στην περίπτωση αυτή, διακρίνεται σε δυνάμεις. Ορίζει την έδρα της λογικής ψυχής στον εγκέφαλο και όχι στην καρδιά, αντίθετα από ό,τι υποστηρίζουν ο Αριστοτέλης²⁴ και οι Στωικοί. Η έκθεση και η ανάλυση της θεωρίας του Γαληνού επιτελούνται με γνώμονα την επιστημονική του κατάρτιση, που πηγάζει από την εμπειρία της ανατομίας²⁵ και, ως εκ τούτου, θεμελιώνονται πιο αξιόπιστα επιχειρήματα²⁶. Διαπιστώνεται εδώ συμφωνία προς τη θεωρία του Ιπποκράτη αλλά και προς την πλατωνική θεωρία περί ψυχής, ενώ καταρρίπτεται η προαναφερθείσα αριστοτελική και χρυσίπεια σχετική θεωρία περί της έδρας του ηγεμονικού μέρους της στην καρδιά²⁷.

22. Πβ. P. Moraux (1985: 164).

23. Οι σημαντικές αναφορές του στους πλατωνικούς διαλόγους, ιδιαίτερα στην *Πολιτεία*, τον *Σοφιστή* και τον *Τίμαιο* στην εν λόγω πραγματεία καταδεικνύουν την βαθιά ενασχόλησή του με την πλατωνική φιλοσοφία. Όμως το ίδιο καταδεικνύει και ο κατάλογος των έργων του. Πβ. V. Boudon-Millot, (2000: 459 κ. εξ.).

24. Γενικώς, ο Γαληνός θαυμάζει τον Αριστοτέλη, ιδιαίτερα ως προς τα θέματα της λογικής και της μεθόδου γραφής των έργων του, πβ. Daxenberg, *Du commentaire de Galien sur le Timée de Platon*, σ. 1. Ο Αριστοτέλης τοποθετεί και τις τρεις δυνάμεις της ψυχής στην καρδιά, και εκεί τοποθετεί την έδρα της ψυχής. Ο Γαληνός το επαναλαμβάνει σε διάφορα βιβλία της πραγματείας του, άλλοτε αναφερόμενος μόνο στον Αριστοτέλη, άλλοτε και σε άλλους φιλοσόφους, με αντίθετη από αυτόν άποψη. Πβ. σχετικά, *ΠΠΠΔ*, III, 7, 337-347· IV, 1, 363: «... καθ' ὅσον ἐν τῇ καρδίᾳ πάσας εἶναι φησιν (τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς), ὡς ὁ Ἀριστοτέλης ὑπελάμβανεν· VI, 1, 505: «ἐκ τῆς καρδίας μόνης ὁρμῶνται σύμπασαι (αἱ δυνάμεις), καθάπερ Ἀριστοτέλης καὶ Θεόφραστος «ὑπελάμβανον»· VI, 2, 515: «... ὁ δ' Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πισειδώνιος ... δυνάμεις δ' εἶναι μιᾶς οὐσίας ἐκ τῆς καρδίας ὁρμωμένης ... ὁ δὲ Χρῦσιππος ... εἰς δυνάμιν μίαν ἀγει καὶ τὸν θυμὸν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν». Ο Αριστοτέλης μάλιστα θεωρεῖ ὅτι ὁ εγκέφαλος λειτουργεῖ ὡς ὄργανο ψύξεως τῆς ζέστης τῆς περιοχῆς τῆς καρδίας, πβ. *Περὶ χρείας μορίων*, VIII, 3, 620. G. Helmreich (1907-1909, Nachdr., Amsterdam 1968). Σχετικὰ με τὴν προσέγγιση τοῦ αριστοτελικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Γαληνὸν, πβ. P. Moraux, (1976: 127-146 (ιδιαιτέρα 141-143).

25. Σχετικὰ με τὴν σπουδὴν ἀνατομίας τοῦ Γαληνοῦ στὴν Αἴγυπτο, πβ. Σ. Ι. Μπαλογιάννη (2006).

26. Πβ. σχετικά, *ΠΠΠΔ*, IX, 9, 793.

27. Συνεχεῖς αναφορὲς στὴ θεωρία καὶ τὰ σφάλματα τοῦ Χρῦσιππου σχετικὰ με τὴν θέση τοῦ ηγεμονικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς στὴν καρδιά ἐμφανίζονται κατ' ἐξοχὴν στα βιβλία II- VI τῆς ἐν λόγω πραγματείας.

Ιδιαιτέρως στο 5ο βιβλίο της πραγματείας αυτής, ο Γαληνός αναφέρεται στα πάθη της ψυχής, στα νοσήματα, που εκδηλώνονται κατά τα επί μέρους τμήματά της και βρίσκει αντιστοιχίες προς τις σωματικές νόσους. Θεωρεί δηλαδή ότι, όπως όταν το λογικό μέρος της ψυχής διατελεί σε διαμάχη προς τα άλλα μέρη της, τότε προκαλείται ψυχική νόσος²⁸, αντίστοιχα, τα μέρη του σώματος νοσούν όταν διατελούν σε διαμάχη μεταξύ τους εξ αιτίας μιας υφιστάμενης ασυμμετρίας των δερμών, των ψυχρών, των ξηρών και των υγρών χυμών. Κατά τον Χρύσιππο από τους Σόλους, από τη συμμετρία ή την ασυμμετρία των χυμών, εμφανίζεται στο σώμα αντίστοιχα, η υγεία -η καλή μείξη των χυμών (εὐκρασία τις)- ή η νόσος (δυσκρασία τις)²⁹. Επίσης η υγεία ή η ασθένεια των νεύρων προσδίδουν στο σώμα τη δύναμη ή την αδυναμία, δηλαδή την εὐτονία ή την ἀτονία, ενώ από την συμμετρία ή την ασυμμετρία των μελών εξαρτάται και το κάλλος ή το αἶσχος (ασχήμια) του ανθρώπινου σώματος³⁰. Κατά τη διάρκεια μιας νοητής συνομιλίας ο Γαληνός ζητάει από τον Χρύσιππο να προβεί στην ίδια αντιστοίχιση και ως προς την υγεία ή την ασθένεια της ψυχής αφού, όπως τονίζει ο Χρύσιππος και επαναλαμβάνει ο Γαληνός, «η ψυχή είναι πνεύμα που γεννιέται και παραμένει εντός μας, κατοικώντας συνεχώς στο σώμα μας μόλις εμφανιστεί στο σώμα η ζωή»³¹. Έχει ο ίδιος μάλιστα ήδη τονίσει ότι, όπως δια της ιατρικής τέχνης θεραπεύεται το σώμα, αντίστοιχα και ο ιατρός της ψυχής επιβάλλεται να κατέχει εις βάθος (ἐντὸς εἶναι) ως αυθεντία, την επιστήμη για τη θεραπεία της ψυχής, ώστε να την εφαρμόσει με τον καλύτερο τρόπο για την ίασή της³². Ο ιατρός της ψυχής, μάλιστα, οφείλει να γνωρίζει τρόπους θεραπείας και για τις δύο περιπτώσεις (ψυχής και σώματος), ώστε να επιτυγχάνει το άριστο αποτέλεσμα, δηλαδή την ίαση³³. Με τον τρόπο αυτόν δηλώνεται η σημασία της φιλοσοφικής κατάρτισης του ιατρού³⁴ και επισημαίνεται η ομοιότητα των θεραπειών σώματος και ψυχής και η αναλογία μεταξύ τους. Στο θέμα αυτό επιμένει και ο Χρύσιππος στο *Περὶ παιδῶν ἡθικῶν*³⁵, αφού η ψυχή και το σώμα αποτελούνται από

28. ΠΙΠΔ, V, 2, 440, 33-34: «... ἡ τοῦ λογιστικοῦ στάσις οὐδενὸς τῶν ἄλλων ἐστὶ πλὴν ψυχῆς νόσος».

29. Π6. Galenus, *De morborum causis* 1 Vol. VII, p. 1 K. (=S.V.F., II, 772).

30. *Ἐνθ' αν.*, V 3, 7-8. Το θέμα της έννοιας της συμμετρίας και του μέτρου σε σχέση με το ανθρώπινο σώμα υπάρχει ήδη στον Πλάτωνα, π6. *Τίμαιος*, 87 c: «πᾶν δὲ τὸ ἀγαθὸν καλόν, τὸ δὲ καλὸν οὐκ ἄμετρον· καὶ ζῶν οὖν τὸ τοιοῦτον ἐσόμενον σύμμετρον θετέον». Π6. επίσης 87 e: «οἶον οὖν ὑπερσκελὲς ἢ καὶ τινα ἑτέραν ὑπέρεξιν ἄμετρον ἑαυτῶ τι σῶμα δν ἅμα μὲν αἰσχροῦν, ἅμα δ' ἐν τῇ κοινωσίᾳ τῶν πόνων πολλοὺς ... κόπους ...». Π6. Κικερωνος, *Tusc.*, IV, 28, XIII.

31. ΠΙΠΔ, III, 1 (112) σ. 251 Mū. (= S. V. F., II, 885).

32. Είναι αξιοσημείωτο πόσο ο Γαληνός συνυφαίνει συνεχώς τις δύο ιδιότητες, του ιατρού και του φιλοσόφου, ενδεικτικά, π6. ΓΑΛΗΝΟΥ, ΠΙΠΔ, VI, 574, 44-45.

33. *Ἐνθ' αν.*, V, 2 (158) 413 Mū. (= S. V. F., III, 471). Π6. Π6. T. Tieleman, (2003: 147).

34. Και εδώ ο Γαληνός ακολουθεί την πλατωνική θεωρία ως προς τη διπλή ιδιότητα του ιατρού: Π6. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, IV, 454 d: «ιατροῦν καὶ ἱατρικῶν τῆς ψυχῆς ὄντα».

35. *Ἐνθ' αν.*, V, 2, 413 (= S. V. F., III, 471).

στοιχεία φυσικά και ως εκ τούτου υπάρχει συνάφεια θεραπείας των³⁶. Και ενώ οι Στωικοί προσπαθούν, όπως θα εκτεθεί στη συνέχεια, να καταδείξουν τρόπους ίασης των παθών, ωστόσο ο Κικέρων διαφωνεί ως προς τον τρόπο με τον οποίο εκείνοι προσεγγίζουν τα πάθη. Κατά τον Κικέρωνα, οι Στωικοί και ιδιαίτερα ο Χρυσίππος στις θεωρίες τους περί των παθών, δεν ασχολούνται τόσο με την υπόδειξη τρόπων για την αποφυγή τους ή τη θεραπεία τους, όσο με την κατάταξη και με το ορισμό τους, προβαίνοντας έτσι σε μια κατηγοριοποίηση, κατ' αντίθεση προς τους Περιπατητικούς, που, όπως πάλι ο Κικέρων υποστηρίζει, αδιαφορούν για τα "ακανθώδη" θέματα των ορισμών και αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην ανακούφιση της ψυχής³⁷. Μάλιστα στο IV βιβλίο του έργου του *Tusculanes*, ο Κικέρων αναφέρεται διεξοδικά στην πραγματεία του Χρυσίππου *Περί παθών* τόσο, που θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί πως το βιβλίο αυτό συνιστά επιτομή της χρυσίππειας πραγματείας. Εξ άλλου ο Κικέρων διατυπώνει την άποψη πως ο Χρυσίππος, ιδιαίτερα στο Γ' βιβλίο του *Περί Παθών*, μάλλον θα πρότεινε λύσεις ως προς το θέμα των παθών της ψυχής και της θεραπείας τους· ο Γαληνός όμως φαίνεται να το αποσιωπά³⁸. Κατά τον Κικέρωνα, ο φιλόσοφος από τους Σόλους, απομακρύνεται από τον τρόπο θεραπείας που είχε προτείνει ο δασκαλός του Κλεάνθης, που έθετε ως αντιστάθμισμα των παθών (ιδιαίτερα της λύπης) την αταραξία του σοφού³⁹, η οποία τελικώς επιτυγχάνεται δια παραινήσεων, ότι τάχα δε συμβαίνει κάτι κακό και στη συνέχεια με διάφορες συμβουλές. Ο Χρυσίππος αντιθέτως, τοποθετώντας τον άνθρωπο στο καθημερινό του πλαίσιο, θεωρεί πως η ιατρική θεραπεία για την ίαση της λύπης πρέπει να αρχίζει ακριβώς κατά τη στιγμή της εμφάνισής της. Η επέμβαση μάλιστα του ιατρού της ψυχής (του φιλόσοφου) κατά τον Χρυσίππο, είναι προτιμότερο να προηγείται και να εδίζει τον δυνάμει ασθενή στην αταραξία, πολύ πριν από την έλευση του πάθους, υποδεικνύοντάς του δια μέσου της διδασκαλίας, τρόπους, για την αντιμετώπισή του, διότι ο ασθενής, όταν πλέον επέλθει η λύπη, υπό το κράτος της ψυχικής φόρτισης στο οποίο βρίσκεται, τη θεωρεί αναπόφευκτη και επιβεβλημένη. Αλλωστε η ένταση της στιγμής του πάθους, κατά τον Χρυσίππο, δεν επιδέχεται παραινήσεις και απαγορεύσεις. Έτσι, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσιάζει η συγκεκριμένη θεωρία του Χρυσίππου, αποτελεί εκ των πραγμάτων σημαντικότερο μέρος της φιλοσοφίας του⁴⁰. Η λύση που προτείνεται κατά τα παραπάνω, είναι να «παλαιώνουμε» την κρίση μας από νωρίς. Ο Ποσειδώνιος μάλιστα εφήυρε έναν όρο θαυμάσιο σχετικά προς αυτή τη διαδικασία: «παρενδημείν», δηλαδή να κατοικούμε (να ζούμε) από πριν μέσα στη λύπη, έτσι ώστε όταν έρχεται

36. Π6. T. Tieleman, (2003: 148).

37. Π6. Cicero, *Tusculanes*, IV, V, 9.

38. Π6. E. Chauvet, (1857: 36).

39. Π6. Cicero, *Tusculanes*, III, XXXI, 76, XXXII, 77 (=S. V. F., I, 576, 577).

40. Π6. Cicero, *Tusculanes*, (1962: 1284, σημ. 2, της σ. 353).

να μη μας τaráσει⁴¹. Η σκέψη αυτή του Ποσειδώνιου είναι μάλλον απότοκη, όπως προκύπτει, της προσήλωσής του στην πλατωνική φιλοσοφία. Ο Πλάτων, πράγματι, στο 10^ο βιβλίο της *Πολιτείας*⁴², αναφερόμενος στην αντιμετώπιση της λύπης, διατυπώνει ρητά την άποψη ότι δεν αρκεί να την τιθασειούμε με τον λόγο, αλλά θα πρέπει να συνηθίζουμε την ψυχή μας στη σκέψη της παροδικότητας της λύπης. Η τακτική αυτή της ψυχικής αυτοάμυνας, συνεπάγεται την εξαφάνιση του ψυχικού πόνου. Το πάθος (νόσος), προέρχεται από τον ίδιο τον άνθρωπο, όπως, άλλωστε, και η έλλογη πράξη. Είναι λάθος να αναζητάμε μια εξώλογη δύναμη δηλαδή έναν έξωθεν παράγοντα, που ο εαυτός μας θα πρέπει να δαμάσει ως εσωτερικός μεσολαβητής. Ο «εχθρός» βρίσκεται μέσα μας και αποτελεί την έκφραση και το αποτέλεσμα αυτού που πραγματικά είμαστε. Ως προς τον ηθικό μας βίο, δεν είμαστε θεατές μιας πάλης μεταξύ σε δύο αρχών (του λόγου και του εξώλογου) αλλά εμείς οι ίδιοι καλούμαστε να μεταστρέψουμε τα πάθη μας, δηλαδή να αλλάξουμε την κατεύθυνσή τους. Κατά τον Χρύσιππο, το πάθος γεννιέται «όχι όταν φέρεται κάποιος εσφαλμένα και έχοντας παραβλέψει κάτι που είναι σύμφωνο προς τη λογική», αλλά όταν η ορμή αποβαίνει απείθαρχη στη λογική⁴³. Επομένως, η εσωτερική μας ηθική, δηλαδή η ηθική μας συνειδηση, πρέπει πάντα να είναι έτοιμη ώστε να αντιμετωπίσει κάθε είδους πάθος⁴⁴. Ομοίως και ο Κικέρων, αναφερόμενος στη λύπη ως σε ένα, κατά τους Στωικούς, από τα τέσσερα θεμελιώδη πάθη, τονίζει πως η εμφάνισή της είναι μάταιη και άχρηστη, επειδή δεν προέρχεται από τη φύση, αλλά από την κρίση, δηλαδή από τη δόξα (ορίπιό), αφού την προσκαλεί ο ίδιος ο άνθρωπος, θεωρώντας την απαραίτητη⁴⁵. Οι Στωικοί ορίζουν το πάθος, ως κίνηση ψυχής άνευ λόγου (και ανούσια και παράλογη), επομένως και αφύσικη, ή ορμή που πλεονάζει⁴⁶ (άρα και πάλι βρίσκεται εκτός του φυσικού πλαισίου, ως πλέον, δηλαδή ως πλεόνασμα ορμής, που εναντιώνεται προς τη φύση, καθώς στον στη φύση κυριαρχεί το μέτρον και εκεί δεν υπάρχει τίποτε το μάταιο)⁴⁷. Κατά τον Κικέρωνα η πλεονάζουσα αυτή ορμή της ψυχής που

41. Π6. Γαληνού, *Π.Π.Δ.*, IV, 416. Π6. επίσης, J. Pigeaud (20063:277).

42. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 604 c: «αεί ἐθίζειν τήν ψυχὴν ὅτι τάχιστα γίγνεσθαι πρὸς τὸ ἰᾶσθαι τε καὶ ἐπανορθοῦν τὸ πεσόν τε καὶ νοσήσαν, ἰατρικῆ θρηνηθῆσαν ἀφανίζοντα».

43. Π6. Γαληνού, *Π.Π.Δ.*, V, 457-458.

44. Π6. É. Bréhier (1971: 258).

45. Π6. Cicero, *Tusculanes*, III, XXXIII, 81.

46. Π6. Ανδρονίκου, *Περὶ παθῶν*, 1 (σ. 11 Kreuttner) (=S. V. F., III, 391).

47. Π6. Αετίου, *Περὶ ἀρεσκόντων*, 1, 6 (*Πόθεν ἐννοίαν ἔσχον θεῶν ἄνθρωποι*) (=S. V. F., II, 1009): «οὐδὲν γὰρ τῶν καλῶν εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχε γίνεται, ἀλλὰ μετὰ τίνος τέχνης δημιουργούσης». Η δέση όμως αυτή είναι ιδιαίτερα οικεία στον Αριστοτέλη, και τη συναντάμε πολύ συχνά σε διάφορα έργα του. Π. χ. ενδεικτικά: «εἰ οὖν ἡ φύσις μῆτε ποιεῖ μᾶττην μῆθὲν μῆτε ἀπολείπει τι τῶν ἀναγκαίων», *Περὶ ψυχῆς*, 432b 21, «εἰ μῆθὲν μᾶττην ποιεῖ ἡ φύσις», 434a 31. «Ὁ δὲ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μᾶττην ποιούσιν», *Περὶ οὐρανοῦ*, 271a 33, «ἡ δὲ φύσις οὐδὲν ποιεῖ μᾶττην», *Περὶ ζῴων γενέσεως*, 741b 4. «Τὴν φύσιν μῆθὲν ποιεῖν μᾶττην», *Περὶ πορείας ζῴων*, 708a 8-9, «ὅτι ἡ φύσις οὐδὲν δημιουργεῖ μᾶττην», 711a 18.

προξενεί το πάθος πρέπει να θεωρείται ως «απαξίωση» της λογικής⁴⁸.

Οι Στωικοί περιγράφουν εβδομήντα έξι επί μέρους πάθη, τα οποία ταράσσουν την ψυχή των αμυήτων στον Στωικισμό και καταγράφονται από το διεισδυτικό και κριτικό βλέμμα των⁴⁹. Γι' αυτό ο Κικέρων τονίζει, όπως ήδη αναφέρθηκε, πως οι Στωικοί ασχολήθηκαν μάλλον στην καταγραφή και τον ορισμό των παθών παρά στην προσπάθεια εύρεσης λύσης προς την εξάλειψή τους, όπως αντιθέτως, έπραξαν οι Περιπατητικοί.

Ότι οι Περιπατητικοί αναζητήσαν λύσεις για την αποφυγή των ψυχικών παθών αποδεικνύεται και από το γεγονός πως ο Θεόφραστος, σύμφωνα προς τον κατάλογο των έργων του, όπως αυτός παραδίδεται από τον Διογένη Λαέρτιο⁵⁰, είναι ο πρώτος φιλόσοφος που συνέγραψε πραγματεία *Περί μελαγχολίας*. Στον μελαγχολικό άνθρωπο αναφέρεται το αριστοτελικό κείμενο των *Προβλημάτων XXX*, 1⁵¹ του αριστοτελικού *Corpus*, (το οποίο θεωρείται γενικότερα ψευδοαριστοτελικό)⁵².

Ο Γαληνός αναφέρει πως η ψυχή κατά τους Στωικούς, είναι ένα είδος πνεύματος, όπως ακριβώς η φύση είναι και αυτή πνεύμα· ενώ όμως το πνεύμα της φύσεως είναι υγρότερο και ψυχρότερο, το πνεύμα της ψυχής είναι ξηρότερο και θερμότερο, η δε δημιουργία του προκύπτει από τη συμμετρική κράση της αερώδους και της πυρώδους

«οὐδὲν γὰρ ἡ φύσις ποιεῖ μάτην», *Περί ζώων μορίων*, 658a 9, «οὔτε περιέργον οὐδὲν οὔτε μάτην ἡ φύσις ποιεῖ», 695b 19. «οὐδὲν γάρ, ὡς φαμέν, μάτην ἡ φύσις ποιεῖ», *Πολιτικά*, 1253a 9. «ὥστ' ἐπεί μάτην οὐδὲν ὁρῶμεν ποιούσαν τὴν φύσιν», *Περί ἀναπνοῆς*, 476a 12. «οὐδὲν γάρ μάτην ἡ φύσις ἐποίησεν», *Ἀποσπάσματα*, 230 b. Τὴν ἴδια ἀποψη ἐναστερνίζεται και ο Γαληνός, ο οποίος επανειλημμένως αναφέρει τὴν τεχνικὴ τῆς ἀριότητος και το μέτρο τῆς φύσεως, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ ἰσως και ἀπὸ τοὺς Στωικούς. Ἀρκεῖ να ἀναφερθῶμε ἐνδεικτικὰ σε σχετικὰ σημεῖα τῆς πραγματείας Π.Π.Δ.: «ἡ μὴδὲν μάτην ἐργαζομένη φύσις ἐποίησεν» (VI, 4, 533, 7-8), «οὐκ ἂν ἡ μὴδὲν εἰκὴ ποιούσα» (VI, 4, 552, 18) κ. α. Παρὰ πλῆθια ἀντίληψη ὁμῶς παραδίδεται και ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς, πβ. Λεύκιππος, II, 2 D.-K.: «ἐν τῷ *Περί νοῦ*» οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε και ὑπ' ἀνάγκης.

48. Πβ. Cicero, *Tusculanes*, IV, XIV, 32. Πβ. ἐπίσης Cicero, *De natura deorum*, II, 82, ὅπου ο Κικέρων προβαίνει στὴν περιγραφή τῆς φύσεως για να τονίσει τὴν ἀριότητα και τὸ μέτρο που κυριαρχεῖ ἐντὸς τῆς και ἐπιστημαίνει ὅτι αὐτὸ τὸ διαπιστώνουμε ὅταν κοιτάζουμε ἕνα δένδρο ἢ ἕνα ζῶο, ὅπου τίποτε δὲν ἀφήνεται στὴν τύχη ἀλλὰ μέσα ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται ὅτι παντοῦ ἐπικρατεῖ τάξη και τέχνη.

49. Πβ. S. V. F., III, 394-414. Σύμφωνα με τοὺς Στωικούς τα γενικότερα πάθη εἶναι τέσσερα: λύπη, φόβος, ἐπιθυμία, ἡδονή (πβ. Andronicus, *Περί παθῶν*, 1 (p. 11) Kreuttner (= S. V. F., III, 391)) Πβ. Μ. Δαράκη, (2001:117-141, ἰδιαιτέρα 117): «... ἀν θέλουμε πράγματι να κατανοήσουμε τὸν ἐκπληκτικὸ στωικὸ ἀφορισμὸ: 'το πάθος δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸν λόγ', το πιο πολῦτιμο βοήθημα εἶναι ἡ περιγραφή τῶν εβδομήντα ἑξὶ παθῶν ὑπὸ τὸ βλέμμα τῶν στωικῶν τῆς Αθήνας».

50. Πβ. Διογένης Λαέρτιος, V, 44.

51. Ἀριστοτέλους, *Προβλημάτων Λ, Α*, Ὅσα περὶ φρόνησιν και νοῦν και σοφίαν. Πβ. R. Klubansky-E. Panofsky-F. Saxl, (1989: 11): «Οἱ διάφορες ἐκφάνσεις τῆς μελαγχολίας παρουσιάζονται ευκρινῶς στο *Πρόβλημα XXX*. 1, τὸ ἀκρως σημαντικὸ δοκίμιο τῆς ἱστορίας τῆς ἐννοίας αὐτῆς και τῆς σχέσεως τῆς με τὸ πνεύμα» (μτφρ. τῆς σ.). Πβ. Aristotle (2011: 274-275).

52. Πβ. τὸν κατάλογο τῶν ἐργῶν τοῦ Ἀριστοτέλους στο V, 23, 14 βιβλίον τῶν *Βίων*, ὅπου ο Διογένης Λαέρτιος ἀναφέρει ὅτι ἐγράψε πραγματεία με τίτλο *Περί προβλημάτων α'*. Πβ. J. Pigeaud (1988: 54 κ. ἐξ.).

ουσίας⁵³. Το θέμα της σύστασης της ψυχής φαίνεται πως υπήρξε ιδιαίτερος αρεστό ήδη στους προγενέστερους φιλοσόφους: αρκεί μια αναδρομή στον Ηράκλειτο, ο οποίος θεωρεί πως η ψυχή είναι προϊόν αναθυμιάσεων⁵⁴, όπου παρατηρείται να επικρατεί άλλοτε το ξηρό στοιχείο και άλλοτε το υγρό. Οσάκις επικρατεί το ξηρό, τότε, επειδή οι ψυχές αυτές βρίσκονται κοντά στο πυρ, τη δεμελιώδη κοσμική αρχή, είναι και οι τελειότερες. Αν πάλι επικρατήσει το υγρό, τότε η ψυχή είναι νοσηρή και επιρρεπής στις ηδονές και στα πάθη⁵⁵. Η υγιής ψυχή είναι πύρινη. Ο Χρυσίππος την τέλεια κράση που προκύπτει από την ένωση του υγρού και του θερμού, την ονομάζει «εύκρατοτάτην»⁵⁶. Ο Ανώνυμος των *Σχολίων εις Έρμογένην*, αναφέρει επίσης ότι ο Γαληνός θεωρεί πως η ψυχή είναι η συγκεκριμένη κράση των στοιχείων, που αν βρίσκονται σε ίση αναλογία, τότε δημιουργείται ο άνθρωπος⁵⁷. Πέραν αυτής της αναλογίας υφίσταται και μια αναλογία των μελών του σώματος προς τα κοσμικά σώματα: «ἀλλὰ τοῦ κατὰ λόγον κρατούντος οἱ μὲν ὥσπερ «ὄμματα φωσφόρα» τῷ προσώπῳ τοῦ παντός «ἐν-δεδεμένοι» περιπολοῦσιν, ἥλιος δὲ καρδίας ἔχων δύναμιν ὥσπερ αἷμα καὶ πνεῦμα διαπέμπει καὶ διασκεδάννυσιν ἐξ ἑαυτοῦ θερμότητα καὶ φῶς»⁵⁸.

Ο Γαληνός προβαίνει σε πάμπολλες παρομοιώσεις που καθιστούν σαφέστερη την άποψή του περί του τριμερούς διαχωρισμού της ψυχής, και αντλεί πλήθος από την πλατωνική του παιδεία⁵⁹, με ιδιαίτερα εύστοχα παραδείγματα από τον Σοφιστή, προκειμένου να αντιδιαστείλει την υγεία, την οποία ταυτίζει προς την καλή φυσική κατάσταση του σώματος από τη νόσο, που την περιγράφει ως διαφθορά (φθορά), άρα και ως κατάσταση παρά φύσιν. Εν τέλει, οι δύο αυτές σωματικές καταστάσεις μοιάζουν με πόλη, όταν μαστίζεται από εμφύλιο πόλεμο⁶⁰. Ο Γαληνός θεωρεί πως η συγκεκριμένη παρομοίωση αποδίδει σαφώς τη διαφορά μεταξύ των δύο φυσικών σωματικών καταστάσεων. Η υγεία του σώματος παρομοιάζεται προς την ομόνοια μεταξύ των πολιτών ενώ η νόσος προσβάλλει το σώμα, όπως συμβαίνει όταν ξεσπά

53. Γαληνού, *Περί ψυχής ἡδῶν*, ed. Bas. I, 346, K. IV, 783 (= S. V. F., II, 787). Α. Μπάζου (2011) και (I. Müller, *Scripta Minora*, II, 32-79, 18873).

54. Το ίδιο λεξιλόγιο χρησιμοποιεί και ο Γαληνός: «μελαγχολικῆς ἀναθυμιάσεως».

55. Π6. Ηρακλείτου, αποσπ. 118, 117 D.-K. Π6. επίσης Β. Κύρκου-Δ. Γεωργοβασίλη, Η. Diels - W. Kranz, (2007:363 και σσμ. 12: 922-923). Η ίδια αντίληψη επικρατεί και στον Αριστοτέλη (*Π. Ψυχής* Α2, 405, 26) αλλά και στους Στωικούς, όπως στον Ζήνωνα και στον Κλεάνθη.

56. Γαληνού, *Περί φυσικῶν δυνάμεων*, 1, I κεφ. 3 (K. Vol. I, p. 523 (= S. V. F., II, 770)).

57. Anonymi, *Scholia in Hermog. Ideas*, Walz. Rh. Gr. VII, σ. 884 (= S. V. F., II, 789): «... ὅταν δὲ κατὰ λόγον καὶ σχεδὸν ἐξ ἴσου συνέλθῃ, ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον».

58. Πλουτάρχου, *Περί τοῦ ἐμφαινόμενου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης προσώπου*, 928 B.

59. Π6. P. N. Singer, (2003, σ. 11).

60. Π6. Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 82 a και Β. Κάλφα, Πλάτων, *Τίμαιος* (2005, σσμ. 530, : 485): «Ἡ ασθένεια ἐδῶ σχιαγραφεῖται και ως «στάσις», δηλαδή άνομη εξέγερση, αταξία, πβ. *Πολιτεία*, 444 b x. εξ. και *Σοφιστής*, 228 a-b. Και ο Πλάτων υιοθετεί τις πολιτικές μεταφορές και για την περιγραφή της υγείας και της ασθένειας, παράδοση που ξεκίνησε από τον Αλκμαίωνα, ο οποίος περιέγραψε την υγεία ως 'ισονομία' αντιθέτων δυνάμεων».

εμφύλιος πόλεμος: «οι πόλεις νοσούν μέσα τους, όπως εκείνοι που, ενώ από τη φύση τους είναι συγγενείς, ωστόσο φτάνουν ακόμη και να μάχονται μεταξύ τους»⁶¹. Με αυτή την παρομοίωση ο Γαληνός θεωρεί πως έχει πλέον ορίσει με σαφήνεια τις δύο αυτές καταστάσεις⁶². Όπως συμβαίνει κατά τον εμφύλιο πόλεμο, όπου κυριαρχεί η επιθυμία επιβολής αποφάσεων και κανόνων μιας ομάδας ανθρώπων επί του συνόλου των πολιτών με τη χρήση οιοδήποτε μέσου, ύστερα από κυρίαρχηση ζωωδών ενστίκτων επί των ανθρώπων της ομάδας αυτής, παρομοίως συμβαίνει και με την προσπάθεια επιβολής της άλογης δύναμης των επιθυμιών του επιθυμητικού επί της λογικής, δηλαδή επιβολή της θέλησης του ζωώδους μέρους της ψυχής επί του λογικού, του «θείου» μέρους της⁶³. Ο Γαληνός ασκεί κριτική στον Χρυσίππο όχι μόνο ως προς την τριμέρεια της ψυχής, την οποία ο ιατρός υποστηρίζει, όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά και ως προς τη συνέπεια του Χρυσίππου σχετικά προς το μονομερές της ψυχής, η οποία άλλοτε νοσεί, όπως συμβαίνει με την ψυχή των φαύλων, άλλοτε συνεχώς υγιάίνει, όπως συμβαίνει με την ψυχή των σοφών. Ο Γαληνός, ως προς το ζήτημα αυτό, υποστηρίζει πως ο Χρυσίππος αντιφάσκει ενίοτε και προς τον εαυτό του.

Όμως, τι συμβαίνει όταν ο άνθρωπος δεν είναι κυρίαρχος του εαυτού του; Τι συμβαίνει όταν παρασύρεται και υποδουλώνεται από τα πάθη του; Ο Γαληνός στην πραγματεία *Περί της ψυχής παθών και άμαρτημάτων* αναφέρει πλήθος περιπτώσεων τιμωρίας με τρόπο αισχρό ορισμένων δούλων, όταν οι κύριοί τους βρίσκονται σε κατάσταση μανίας⁶⁴. Η οργή, κατά τον Γαληνό, κάνει την ψυχή να μοιάζει με νερό που βράζει⁶⁵,

61. V [442] (418) 41-42. Π6. Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 82 a-b: «Γιατί όταν κάποιο στοιχείο μορφοποιείται ή μετατοπίζεται αντίθετα προς τη φύση του, προκαλεί θερμότητα εκεί που πριν υπήρχε ψύχος, μετατροπή των ξηρών σε υγρά, των ελαφρών σε βαριά και αντιστρόφως, και κάθε άλλη μεταβολή. Ισχυρίζομαστε όμως ότι παραμένει αναλλοίωτο, σώο και υγιές μόνον αυτό προς το οποίο έρχονται και από το οποίο φεύγουν όμοια με το ίδιο συστατικά, με τον ίδιο πάντα τρόπο και αναλογία» (μτφρ. Β. Κάλφας, *ένδ' αν.*).

62. Π6. Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 82 a και σημ. 533, σ. 486, (Κάλφας, *ένδ' αν.*): «Ο Πλάτων προσεγγίζει το φαινόμενο της ασθένειας ως φυσικός φιλόσοφος και όχι σαν γιατρός. Αυτό είναι το μοναδικό συμπέρασμα της αναλυτικής πραγμάτευσης του θέματος από τον H. W. Miller, (1962: 103-113). Ασθένεια είναι η οποιαδήποτε ανατροπή της ομαλής ισορροπίας των εισρών και των εκρών των τεσσάρων στοιχείων, ισορροπία που συνιστά υγεία. Πιθανή είναι επίδραση στον Πλάτωνα των ιατρικών θεωριών του Αλκμαίωνα και του Φιλιστίωνα, αλλά και του Διοκλή, όπως υποστηρίζει ο F. M. Conford, (1937: 332-334).

63. *ΠΙΠΔ*, V [472] (452) 18-19.

64. *Περί παθών και άμαρτημάτων*, 18-20.

65. Τη συγκεκριμένη παρομοίωση τη συναντάμε σε γενικές γραμμές στο αριστοτελικό *Πρόβλημα XXX*. 1, 954a 15, όπου περιγράφεται η εν εκστάσει συμπεριφορά του ανθρώπου, δηλαδή όταν ο οργανισμός του βρίσκεται υπό την επίδραση της πυρώδους μελαινης χολής, η οποία τον φέρει εκτός εαυτού, όπως συμβαίνει με το ζέον ύδωρ, που γίνεται θερμότερο εξ αιτίας της φλόγας, όπως συμβαίνει με τον λίθο και τον σίδηρο. Όμως και οι Στωικοί χρησιμοποιούν την ίδια παρομοίωση, όταν, με το παράδειγμα των ιδιοτήτων του λίθου και του σιδήρου περιγράφουν τους τρόπους ίασης της νόσου, πβ. Olympiodorus, *In Plat. Alcib.*, Vol. II, p. 54 Creuzer (= S. V. F., III, 789).

και τότε η μανία που προκαλείται από την κατάσταση αυτή είναι νόσημα (πάθος) που προσπαθεί να βρει κάποια διέξοδο προκειμένου να εκτονωθεί⁶⁶. Είναι φανερό ότι, στην περίπτωση αυτή, ένας δούλος, για παράδειγμα, μετατρέπεται σε μέσο εκτόνωσης ενώ ο κύριος μεταμορφώνεται σε τιμωρό. Το ζητούμενο είναι η ίαση από το πάθος, δηλαδή η αποκατάσταση της υγείας του ασθενούς. Αυτή επέρχεται σταδιακά, και μετά την επανέλευση της λογικής και της κυριαρχίας της επί των παθών. Η αμφίδρομη σχέση πλήττοντος και πληττόμενου σηματοδοτεί και τη σχέση λογικής και πάθους. Ο δούλος πλήττεται από τον τιμωρό του, που ήδη έχει πλήξει τον εαυτό του. Με άλλα λόγια ο δούλος πάσχει από τον πάσχοντα, ο οποίος διατελεί σε κατάσταση ψυχικής υποδούλωσης από τα ένστικτα. Κατά τον Διογένη Λαέρτιο, όταν ο Ζήνων είδε κάποτε έναν δούλο μωλωπισμένο, απευθυνόμενος προς τον κύριό του, που του ήταν γνώριμος, του επισήμανε ότι διέκρινε στον δούλο τα ίχνη του δικού του θυμού⁶⁷. Ο Γαληνός, που οπωσδήποτε γνωρίζει τέτοιου είδους αντιδράσεις, τονίζει πως οι αποφάσεις των ανθρώπων πρέπει να λαμβάνονται μόνο όταν αποκατασταθεί η ψυχική ηρεμία («έξω τῆς ἀλογίστου μανίας γενομένης»⁶⁸).

Κατά τον Γαληνό, κάθε τι το υπέρμετρο δεν είναι δυνατόν να είναι ωραίο. Η φαινομενολογία των ψυχικών λειτουργιών αποκαλύπτει, λ. χ., την ασχήμια της ψυχής όταν έχει οργισθεί: «(οι πάσχοντες) κάνουν τα πάντα χτυπώντας με τα πόδια και τα χέρια, σχίζουν τα ρούχα τους, κοιτάζουν γύρω τους με μανία, σε τέτοιο βαθμό, που, όπως είπα, παλεύουν με τις πόρτες, τις πέτρες και τα κλειδιά, άλλα τα σπάνε, άλλα τα δαγκώνουν και τα χτυπούν»⁶⁹. Στην ίδια πραγματεία ο Γαληνός θεωρεί πως πρέπει να χαλιναγωγούμε το θυμικό μέρος της ψυχής μας με τον λόγο αντί με το μαστίγιωμα⁷⁰ και τονίζει ότι η οργή δεν είναι μικρότερο πράγμα από την τρέλα.

Ο Χρυσίππος, επισημαίνει ο Γαληνός, τοποθετεί τα πάθη στην καρδιά, όπου πιστεύει πως βρίσκεται και το ηγεμονικό μέρος της ψυχής⁷¹. Ο στωικός φιλόσοφος δεν έχει τις ιατρικές/ανατομικές γνώσεις του Γαληνού⁷², και ως εκ τούτου, οι απόψεις του υστερούν επιστημονικώς ως προς τις λειτουργίες του εγκεφάλου και της καρδιάς, ενώ ο Γαληνός θεωρεί πως οι ηγεμονικές λειτουργίες βρίσκονται στον εγκέφαλο. Σύμφωνα τον Χρυσίππο, τα πάντα εκτυλίσσονται στο ηγεμονικό, αποτελούν το

66. *Περί παθών και άμαρτημάτων*, 22.

67. Διογένους Λαερτίου (V, 23) (εφεξής: Δ. Λ.).

68. *Περί τών ιδίων εκάστου παθών και άμαρτημάτων τῆς διαγνώσεως (De propriorum animi cuiuslibet affectuum dignotione et curatione)*, Kühn, τ. 5, σ. 22, γραμμή 4.

69. *ΠΙΠΔ*, IV, 6, 414. Το ίδιο παράδειγμα και στην πραγματεία, *Περί παθών και άμαρτημάτων*, § 22.

70. Π6. *Περί παθών και άμαρτημάτων*, § 21.

71. Γαληνού, *Περί τών Ιπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων*, VII, 590, 8, [651] (652).

72. Ως αυθεντία στην ιατρική ο Γαληνός ασκεί κριτική στον Χρυσίππο, επισημαίνοντας ότι ο φιλόσοφος επανειλημμένως χρησιμοποιεί αντεπιστημονικές αποδείξεις αλλά παραδείγματα από μύθους, γυναίκες και ποιητές, πβ. *ΠΙΠΔ*, VI, 583, 77-79.

προϊόν των μηνυμάτων που τα άλλα μέρη της ψυχής εναποθέτουν προς επεξεργασία σ' εκείνο⁷³. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να αναφερθεί ότι υπάρχουν μαρτυρίες εκ μέρους του Γαληνού πως ο Χρύσιππος στο Α' βιβλίο της *Περί ψυχής πραγματείας* του, ακολουθώντας την πλατωνική διαίρεση της ψυχής, τοποθετούσε στο κεφάλι το λογικό⁷⁴, στην καρδιά το θυμικό και στον ομφαλό το επιθυμητικό. Παρόμοια πληροφορία παραδίδεται και ως προς τον Κλεάνθη, σχετικά με την ψυχική τριμέρεια επειδή, κατά τον Γαληνό, ο Ποσειδώνιος στην *Περί παθών πραγματεία* του, απέδειξε πως ο άνθρωπος διοικείται από τρεις (ψυχικές) δυνάμεις, την επιθυμητική, την θυμοειδή και τη λογιστική και πως το ίδιο υποστήριζε και ο Κλεάνθης⁷⁵.

Πώς ορίζεται το πάθος; Ποια είναι η ουσία του ποια η σχέση του προς τον πόνο και την ασθένεια; Πότε ο άνθρωπος υποφέρει ψυχικά και πώς αντιδρά στα εξωτερικά ερεθίσματα όταν αυτά στοχεύουν και πλήττουν εν τέλει το ηγεμονικό μέρος της ψυχής; Κατά τους Στωικούς, υπάρχουν τέσσερα είδη παθών: λύπη, φόβος, επιθυμία και ηδονή⁷⁶. Ο Ζήνων, όπως ήδη ανέφερε, θεωρεί πως το πάθος είναι μία άλογος και παρά φύσιν κίνηση της ψυχής ή μια πλεονάζουσα ορμή⁷⁷, και, προκειμένου να παραστήσει την ξαφνική ταχύτητα της κίνησης αυτής, την παρομοίασε προς το ευκίνητο πέταγμα του πουλιού (πτοία)⁷⁸. Η ορμή αυτή δημιουργεί μια αντίρροπη στροφή (διαστροφή) στον νου⁷⁹, και μέσα από την ακαταστασία που προκαλεί, αφήνει τα πάθη να βλαστήσουν⁸⁰ στην ψυχή, επειδή, στην περίπτωση αυτή, αντίθετα από τη σταθερότητα που διασφαλίζει η λογική, δημιουργείται σύγχυση, αστάθεια και αταξία⁸¹. Ο Γαληνός υποστηρίζει πως ο Χρύσιππος θεωρεί ότι η αιτία της διαστροφής είναι διττή και οφείλεται τόσο στη συναναστροφή προς πολλούς ανθρώπους όσο και στην ίδια τη φύση των πραγμάτων⁸². Είναι άλλωστε γνωστή η ευαισθησία του Χρύσιππου, ως προς τη συναναστροφή των παιδιών, ήδη από την πολύ μικρή τους ηλικία προς άρτιους παιδαγωγούς, ακόμη μάλιστα και με άρτιες τροφούς. Ο ίδιος θεωρούσε πως οι βλάβες που δημιουργούνται στις ψυχές των παιδιών από κακές τροφούς αυξάνονται σταδιακά ώστε στο τέλος ν' αφήνουν ανεξίτηλα σημάδια στις ψυχές τους⁸³. Παρατηρείται εδώ η

73. Π6. *Ἐνδ' ἀν.*, III, 1 (112) σ. 251 Mü (= S. V. F., II, 885).

74. *Ἐνδ' ἀν.*, IV, 1, 362. 15

75. Π6. Γαληνού, *Π.Π.Δ.*, IX 1 (Vol. V p. 653 K. p. 653 Iu. Mueller) (= S. V. F., I, 571).

76. Π6. Δ. Λ, VII, 110-111.

77. Π6. Δ. Λ. VII, 110 (=S. V. F., I, 205). Π6. επίσης, Πλουτάρχου, *Περί τῆς ἀρετῆς τῶν ἡδῶν*, C 3, σ. 441 c (= S. V. F., I, 202).

78. Στοβαίου, *Ἐκλ.*, II, 7, 1, σ. 39, 5, W. (= S. V. F., I, 206).

79. Π6. Γαληνού, *Π.Π.Δ.*, V, 462 (440) 14-14-15, όπου σύμφωνα με τον Χρύσιππο η αιτία της διαστροφής κατά, είναι διττή.

80. Π6. Δ. Λ. VII, 110.

81. Π6. F. Montanari, (2013: 110).

82. *Π.Π.Δ.*, V, 462, 14-15.

83. Π6. A. Quintilianus, *Instit. Orat.*, I, 1, 4 (= S.V.F., III, 734) και *ΤΟΥ ΑΓΤΟΥ, Ἐνδ' ἀν.*, I, 10, 32. (= S.V.F., III, 735).

σημαντική επίδραση του Πλάτωνος στον Χρυσίππο ως προς την παιδεία των νέων.

Ο χαρακτήρας, άρα, διαμορφώνεται διότι το λογικό μέρος της ψυχής μας δεν βρίσκεται σε κάποιο ξεχωριστό σημείο ούτε παρακολουθεί τα πάθη κατά τρόπο ώστε να μην τα αφήνει να προχωρήσουν πέρα από ένα συγκεκριμένο όριο. Αντιθέτως, ο ίδιος ο λογισμός μεταστρέφεται σε πάθος και γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να καλέσει σε βοήθεια αυτή τη χρήσιμη δύναμη (τη λογική) που έχει ήδη προδοθεί και καταστεί απολύτως ανίσχυρη⁸⁴. Ο άνθρωπος που διαθέτει τέτοια ψυχή απομακρύνεται εντελώς από τη σταθερότητα της λογικής και συνεπώς μεταβάλλεται σε ψυχικά ασθενή⁸⁵. Στην *Περί παθών πραγματεία* του ο Χρυσίππος, ορίζει τα πάθη ως κρίσεις, δηλαδή γνώμες (*δόξαι*)⁸⁶ της λογικής και τις παρομοιάζει προς τις σωματικές ασθένειες, τις εμπυρέτους καταστάσεις, τις σοβαρές νόσους. Και ο Ζήνων τις παρομοιάζει προς την αρθρίτιδα, προς τους ρευματισμούς, προς τη διάρροια. Πρόκειται, διατείνεται, περί φλεγμονής που χρήζει οπωσδήποτε θεραπείας⁸⁷. Ο Κικέρων θεωρεί ότι ο όρος (ψυχικά) πάθη, που χρησιμοποιούν οι Έλληνες, θα πρέπει να μεταφράζεται στα Λατινικά μάλλον ως *διαταραχές* (*perturbationes*) και όχι ως *ασθένειες* (*malum*)⁸⁸, επειδή, όπως υποστηρίζει, τα πάθη κινούνται διαρκώς και η κίνησή τους είναι αυτή που προξενεί τα νοσήματα. Εδώ όμως, δεν πρόκειται για «κίνηση» των παθών αλλά για την κίνηση της ψυχής, που επισυμβαίνει ως απόρροια του πάθους και, συνεπώς, θα πρέπει να αποκαλέσουμε *διαταραχή* τη συγκεκριμένη αυτή κίνηση, η οποία είναι μια δευτερογενής και επάλληλη κινητική αντίδραση της ψυχής κατά την έλευση του πάθους⁸⁹.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι ενώ ο Γαληνός ακολουθούσε, αναμφίβολα, την πλατωνική φιλοσοφία ως προς την διαίρεση της ψυχής, εντούτοις, και χωρίς ο ίδιος να το ενστερνιστεί, δια της συνεχούς κριτικής εναντίον των Στωικών και δια της ενδελεχούς έρευνάς του προκειμένου να ανακαλύψει πτυχές της φιλοσοφίας τους, συγγενικές προς την πλατωνική, ιδιαίτερα στο θέμα των παθών της ψυχής, ακολουθεί, χωρίς ίσως να το αντιλαμβάνεται, πολύ συχνά τις αντιλήψεις των Στωικών ως προς τα πάθη και τη θεραπεία τους.

84. Σενέκα, *De ira*, I, 8, 2.

85. Cicero, *Tusculanes*, IV, XVII, 38.

86. Γαληνού, *ΠΠΠΔ*, V, 3, 448. (= S.V.F., III, 465). Πβ. επίσης, Δ. Λ. VII, 115.

87. Πβ. Δ. Λ. VII, 115.

88. Cicero, *Tusculanes*, IV, V, 10-11.

89. Αυτή η διαδικασία έχει να κάνει με τη λειτουργία της αισθήσεως, της φαντασίας επί του ηγεμονικού μέρους της ψυχής και των σταδιακών της μορφών της. Πβ. σχετικά αποσπάσματα: S.V.F., II, 71-80. Πβ. σχετικές μελέτες, B. Mates, (1953), W. and M. Kneale (1962), M. Mignucci, (1972), M. Frede, (1974:1-32), J. B. Gourinat (1999).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ-ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Αθήναιου, *Δειπνοσοφισταί: The Deipnosophists*. Athenaeus; with an english translation by Charles Burton Gulick. - Cambridge, Mass., London, Harvard University Press, William Heinemann, 1957-1961 (The Loeb Classical Library).
- Αετίου, *Περί άρεσκόντων*, 1, 6 (*Πόθεν έννοιαν έσχον θεών άνδρωποι*) (= S. V. F., II, 1009).
- Ανδρονίκου, *Περί παιδών*, 1 (σ. 11 Kreuttner) (= S. V. F., III, 391).
- Anonymi, *Scholia in Hermog. Ideas*, Walz. Rh. Gr. VII, σ. 884 (= S. V. F., II, 789).
- Arnim, H. Von, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, συλλογή και επιμέλεια, με ευρετήρια M. Adler, *Λειψία*, Teubner, 1903-1905 (τόμοι 4) επανέκδοση Στουτγάρδη, Teubner, 1978-1979.
- Αριστοτέλης, *Περί ζώων μορίων, Περί ψυχής, Περί ούρανοϋ, Περί ζώων γενέσεως, Περί πορείας ζώων, Πολιτικά, Περί άναπνοής, Προβλημάτων Λ' Α'* (αποσπάσματα από την έκδοση του W.D. Ross).
- Aristotle, *Problems*, Books 20-38, ed. and transl. by D. Mirhady, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2011.
- Aristote, *L'homme de génie et la mélancolie*, μτφρ. παρουσίαση και σημ. J. Pigeaud, Paris, Rivages Poche/Petite Bibliothèque, 1988.
- Cicero, *De natura deorum*, O. Plasberg. Leipzig. Teubner. 1917.
- Cicero. *Tusculan Disputations*. Translated by J. E. King. Loeb Classical Library 141. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1927.
- Διογένους Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων, Vitae Philosophorum*, H. S. Long ed., Oxford, Clarendon Press, 1964, vol. I-II, Βιβλία V, VII.
- Γαληνού, *Ότι ό άριστος ιατρός και φιλόσοφος* Kühn, Karl Gottlob, *Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus*, Cnobloch, Leipzig, 1821.
- Γαληνού, *Περί τών Ιπποκράτους και Πλάτωνος άρεσκόντων*, Ph. De LACY, *Galen De placitis Hippocratis et Platonis*, ed. Ph. de Lacy, Berlin 1978-1984.
- Galen, On the Doctrines of Hippocrates and Plato*, Ph. De Lacy, edition, translation and commentary, Berlin, Akademie Verlag, 1981(2).
- Γαληνού, *De locis affectis*, III, 1, K. VIII, 138 (= S. V. F., III, 467).
- Γαληνού, *Προτρεπτικός επί ιατρικήν*, texte établi et traduit par V. Boudon-Millot, Galien, *Exhortation à l'étude de la médecine-Art médical*, Paris, Les Belles Lettres, 2002.

- Γαληνού, *Περὶ κινουμένων διαπλάσεως*, 701, 11-14 K. Galen, *De foetuum formatione*, hrsg., übers. U. erl. V. F. Nickel, CMG.
- Γαληνού, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, 1, I κεφ. 3 (K. Vol. I, p. 523 (= S. V. F., II, 770).
- Diels, H.-Kranz, W. (eds) *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, [1903] 1951-1952(6) [ελληνική μτφρ. Β. Κύρκου-Δ. Γεωργοβάσση, Η. Diels - W. Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Μαρτυρίες και Αποσπάσματα*, Αθήνα, Παπαδήμας, 2007].
- Γαληνού, *Περὶ ψυχῆς ἡθῶν*, ed. Bas. I, 346, K. IV, 783 (=S. V. F., II, 787).
- Γαληνού, *Για της ψυχῆς τα πάθη και τα λάθη*, P. N. Singer, Εισαγωγή στον Γαληνό (προλεγόμενα-μτφρ. Ζ. Παρθένη-Ε. Ζάγκα), Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2003.
- Γαληνού, *Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἔπονται*, Α. Μπάζου (εκδ.) Αθήναι, 2011(= I. MÜLER, *Scripta Minora*, II, 32-79, 1887³).
- Galen, *De usu partium libri XVII*. Bd. 1-2. G. Helmreich, Leipzig 1907-1909, Nachdr., Amsterdam 1968.
- Galenus, *De morborum causis* 1 Vol. VII, p. 1 K. (=S.V.F., II, 772).
- Galien, *Fragment du commentaire de Galien sur le Timée de Platon* Ch.-V. Daremberg (éd.), Paris, Masson, 1848.
- Ευσεβίου Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία λόγοι δέκα*, *Annotationes variorum*. - Oxonii, E Typographeo Academico, 1842.
- Ηρακλείτου, αποσπ. Diels, H.-Kranz, W. (eds) *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, [1903] 1951-1952(6).
- Λεύκιππος, II, 2 Diels, H.-Kranz, W. (eds) *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, [1903] 1951-1952(6).
- Olympiodorus, *In Plat. Alcib.*, Vol. II, p. 54 Creuzer (=S. V. F., III, 789).
- Πλάτων, *Πολιτεία*, Μ. Ν. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, Πόλις, 2014.
- Πλάτων, *Τίμαιος*, μτφρ. - σχόλια: Β. Κάλφας, Αθήνα, Πόλις, 2005.
- Πλουτάρχου, *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* Plutarchi, *Moralia, De stoicorum repugnantiis*, M. Pohlenz, Lipsiae, Teubner, 1959.
- Πλουτάρχου, *Περὶ τῆς ἀρετῆς τῶν ἡθῶν*. M. Pohlenz, W. Sieveking (επιμ.), Lipsiae: Teubner, 1972.
- Πλουτάρχου, *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῶν κύκλων τῆς σελήνης προσώπου*. C. Hubert, M. Pohlenz, H. Drexler (επιμ.), Lipsiae: Teubner, 1960.
- Quintilianus, A., *Instit. Orat.*, I, 1, 4 (=S.V.F., III, 734).
- Seneca, *Moral Essays*, Volume I, *De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia*, Transl. John W. Basore, Harvard University Press, Loeb Classical Library, 1928.

ΛΕΞΙΚΑ

- Λεξικό Σουίδα*, I. Bekker, Berlin, G. Reimer, 1854.
- V. Boudon-Millot, « Galien » in *Dictionnaire des philosophes antiques*, sous la direction de R. Goulet, Paris, CNRS-Éditions, 2000, III.
- F. Montanari, *Σύγχρονο λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, Α. Ρεγκάκος (επιμ.), Αθήνα, Παπαδήμας, 2013.

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Bréhier, É. (1971). *Chrysippe et l'ancien Stoïcisme*, Paris/Londres/New York, Gordon & Breach.
- Chauvet, E. (1857). *Mémoire sur le Traité de Galien, Des Dogmes d'Hippocrate et de Platon*, Paris.
- Conford, F. M. (1937). *Plato's Cosmology*, Λονδίνο.
- Δαράκη, Μ. (2001). *Μια Θρησκευτικότητα χωρίς Θεό. Ο Άνθρωπος και η Φύση στους Στωικούς της Αθήνας*, Αθήνα, Σύνασμα.
- Frede, M. (1999). Stoic vs. Aristotelian syllogistic, *Archiv fur Geschichte der Philosophie*, 56, 1974, σσ.1-32.
- Gourinat, J. B. *Οι Στωικοί για την ψυχή*, μτφρ. Κ.Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- Klibansky, R. -Panofsky, E. -Saxl (1989). *F. Saturne et la mélancolie*, Paris, Gallimard, (πρόλογος R. Klibansky, 1989).
- Kneale, W. and M. (1962). *The Development of Logic*, Oxford.
- Ph. De Lacy, Galen and the Greek Poets, *GRBS*, 7, 1966, σσ. 259-266
- Manuli, P. (1992). Galien et le Stoïcisme, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 3, σσ. 365-375
- Mates, B. (1953). *Stoic Logic*, Berkeley.
- Miller, H. W. (1962). The Aetiology of Disease in Plato's *Timaeus*, *TAPhA* σσ. 175-187
- Morau, P. (1976). Galien et Aristote, *Images of Man in Ancient and Medieval Thought, Studia Gerardo Verbeke ab amicis et collegis dicata*, Leuven, Leuven University Press, σσ. 127-146
- Morau, P. (1985). *Galien de Pergame. Souvenirs d'un médecin*, Paris, «Les Belles Lettres»,
- Μπαλογιάννη, Σ. Ι. (2006). Ο εγκέφαλος ως μέσον εκφράσεως της ψυχής κατά τον Γαληνόν, *Αρχεία Νευρολογίας και Ψυχιατρικής*, τεύχος 43, Ιαν.-Μάρτιος (iatrotek online (<http://www.encephalos.gr/full/42-1-01g.htm>))
- Pigeaud, J. (2006^{3b}) *La maladie de l'âme. Étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*, Paris, Les Belles Lettres.
- Mignucci, M. (1972). *Il significato della logica stoica*, Bologna.
- Tieleman, T. (2003). *Chrysippus' On Affections, Reconstruction and Interpretation*, Leiden-Boston, Brill.

Les passions de l'âme selon les Stoiciens et Galien

Résumé

Le traité de Galien *Des dogmes d'Hippocrate et de Platon* met l'accent sur le traité « Des passions », de Chrysippe, dont le contenu serait inconnu, si Galien n'en faisait pas d'allusions continues dans son traité cité ci-dessus. Il paraît que le médecin de Pergame dialogue avec Chrysippe, conteste du point de vue de connaissance médicale nombre d'avis du philosophe, mais, il y a aussi des fois, où, peut-être à son insu, il suit sa pensée. Des notions telles : eutonie-atonie, *εύκρατής-ἀκρατής*, se rencontrent dans les deux textes et prouvent que le bon fonctionnement de l'organisme, de la maladie ou de la santé dépendent de l'équilibre des quatre humeurs fondamentaux qui se trouvent dans l'organisme humain. Aussi, de cet équilibre dépend le bon fonctionnement de l'intellect humain, une thèse que tous les deux interlocuteurs partagent entièrement tout en suivant des biais différents.